

TM	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1421-1437	Ниш	јул - септембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 911.3:30 (497.11 Soko Banja)»195/201»

Stručni rad

Primljeno: 30. 09. 2010.

Revidirana verzija: 17.09.2012.

Aleksandar Radivojević
Ivan Filipović
Univerzitet u Nišu
Prirodno-matematički fakultet
Departman za geografiju
Niš
Mila Pavlović
Univerzitet u Beogradu
Geografski fakultet
Beograd

SOCIO-GEOGRAFSKA OBELEŽJA OPŠTINE SOKOBANJA*

Apstrakt

Opština Sokobanja se nalazi u centralnom delu istočne Srbije. Na osnovu dosadašnjeg društveno-geografskog razvoja predstavlja specifičan geoprostor. Specifičnosti se ogledaju u konstantnom smanjenju broja stanovnika, smanjenju prirodnog priraštaja i permanentnom procesu demografskog starenja populacije. Cilj rada je da ukaže na najbitnija obeležja socio-geografskog razvoja opštine tokom druge polovine XX veka i početkom XXI veka.

Ključne reči: depopulacija, razvoj, funkcionalna transformacija, stanovništvo

a.radivojevic@yahoo.com

* Rad predstavlja rezultate istraživanja projekta "Razvojni programi revitalizacije sela Srbije", broj projekta OI176008, koji se realizuje na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

SOCIO-GEOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE MUNICIPALITY OF SOKOBANJA

Abstract

The Municipality of Sokobanja is situated in the central part of Eastern Serbia. In terms of its foregoing socio-geographic development, it is a specific geographic area. Its specific nature and characteristics are reflected in the steady depopulation indicted by a constant decrease of the population rate, the reduced population growth, and the permanent demographic trend of population aging. The aim of this paper is to point out to the main characteristics of the socio-geographic development of this municipality in the second half of the 20th century and at the beginning of the 21st century.

Key words: Depopulation, Development, Functional Transformation, Population

GEOGRAFSKI I SAOBRAĆAJNI POLOŽAJ

Opština Sokobanja se nalazi u centralnom delu jugoistočne Srbije, 58 km severoistočno od Niša i 80 km južno od Zaječara. Teritorija opštine je locirana u istoimenoj kotlini, u tektonsko-erozivnom proširenju, nizvodno od kanjonskog dela Moravice usečenog u ozrensko-devičku krašku površ. Teritorija je ograničena sa severa Rtnjem (1.567 m n.v.), sa juga Ozrenom (1.100 m n.v), sa istoka Devicom (1.070 m n.v), a sa zapada i jugozapada Rožnjem i Bukovikom. Sa stanovišta geografskih i socio-ekonomskih promena, geografski položaj ove oblasti se menjao u zavisnosti od uloge i značaja koji je imao tokom različitih istorijskih perioda i mnogobrojnih društveno-ekonomskih zbivanja. Pored povoljnosti regionalnog položaja uslovljenog, pre svega prirodnim predispozicijama pogodnim za valorizaciju za potrebe različitih privrednih aktivnosti, prostor opštine Sokobanja poboljšava svoj geografski položaj i razvojem specifičnih funkcija, od kojih je najznačajnija turistička i koja postaje nosilac osnovnih preobražaja u ovom delu Srbije.

Saobraćajni položaj Sokobanje nema veći značaj u regionalnoj saobraćajnoj mreži. Razlog za ovakvo stanje je pre svega u prirodnim uslovima, jer ovaj kraj zaobilaze najvažnije, kako rečne doline, koje omogućavaju najjeftiniji transport, tako i drumske komunikacije. Od putnih pravaca najznačajniji je deo regionalnog puta Aleksinac-Sokobanja-Knjaževac, koji omogućava najlakšu vezu ovog prostora sa auto-putem E75, najznačajnijom saobraćajnom i privrednom arterijom Srbije. Ova komunikacija, u pravcu istoka, povezuje prostor Sokobanjske kotline sa Zaječarom i Borom, a u pravcu juga sa Nišom i ostalim centrima u Republici.

Položaj Sokobanjske kotline određuje i njegovo udaljenje od pojedinih značajnih centara u bližem i daljem okruženju. Sa aspekta položaja, bitan uticaj imaju naselja u tri prostorno-gravitacione zone: prva zona, drumske udaljenosti do 100 km, druga zona 101-200 km i treća zona 201-500 km. Udaljenost Sokobanje od Beograda iznosi 240 km, od Novog Sada 300 km, Subotice 450 km, Smedereva 200 km, Jagodine 102 km, Paraćina 90 km, Aleksinca 30 km, Niša 60 km, Zaječara 80 km, Bora 80 km, Negotina 120 km. (Ауто даљинар, 2006). Najbolje veze prostor Sokobanjske kotline ima sa urbano-industrijskim centrima prve i druge zone sa kojima je ujedno i povezan najboljim saobraćajnicama.

Geografska obeležja

Teritorija opštine Sokobanja se karakteriše složenim strukturnim i tektonskim sklopom koji se ogleda u prisustvu brojnih raseda i rasednih zona koji u različitim pravcima presecaju složene geološke tvorevine. U regionalnom smislu Sokobanjska kotlina predstavlja strukturnu potolinu poznatu kao Sokobanjski tercijarni basen. Formiranje ovog basena omogućeno je dubokim rasedima duž kojih su se spustali mezozojski sedimenti što je dovelo do stvaranja duboke depresije, koja je kasnije u geološkoj evoluciji bila ispunjena vodom.

Najveće spuštanje na prostoru basena izvršeno je duž Sokobanjskog raseda koji se i danas jasno ističe u reljefu. Pruža se na dužini od 17 km pravcem istok-zapad. Trasa Sokobanjskog raseda prolazi iznad same Sokobanje, poprečno preseca reku Moravicu ostavljajući njenu epigeniju u južnom krilu i prema istoku se pruža desnom obalom Moravice do Šiljatog kamena kod sela Levovika. Ovim rasedom odvojene su krečnjačke mase Rtnja i Ozrena-Device, a u isto vreme njegovim ekscentričnim položajem u kotlini, određena je asimetrija planina i kotline, po meridijanskom profilu, kao i periferni pložaj Moravice na jugu. (Марковић, 1977).

Složena tektonska evolucija Sokobanjskog basena usloвила je da se u njegovom sastavu nalaze stene različitih geoloških formacija i sastava. Najviše su zastupljene sedimentne tvorevine, zatim kristalasti škriljci i vulkanske stene, čija se starost procenjuje na više od milijardu godina. Zapadni obod basena i podlogu tercijarnim naslagama čine nisko metamorfni proterozojski škriljci Bukovika i Rožnja. Takođe, duž zapadnog oboda srećemo konglomerate, peščare i glince sa tankim slojevima kamenog uglja. Istočni, severni, kao i južni obod Sokobanjskog basena najvećim delom izgrađuju naslage mezozojskog kompleksa: gornjojurski oolitični bankoviti i uslojeni krečnjaci i dolomiti, koji najviše učestvuju u građi planinskih masiva Rtnja, Krstatca, Device, Ozrena i Leskovika, zatim donjokredni masivni i uslojeni krečnjaci koji učestvuju u izgradnji Tumble, Jelovog Dela, Grede, Kostadinovice, Gole planine i Skoka. Senonski sedimenti predstavljeni konglomeratima, zooge-

nosprudnim rudinskim krečnjacima, uslojenim pešćarima i laporcima najviše su zastupljeni na prostoru Cerovačke Tumbe, Bezdana, Oblog dela i Loma. Na severnom obodu Sokobanjskog basena, kod sela Šarbanovca, na malom prostranstvu zastupljene su i paleozoijske naslage u vidu devonskih fino-zrnih pešćara, tanko uslojenih filita i argilošista.

Geoprostor opštine Sokobanja se u klimatskom pogledu odlikuje posebnim specifičnostima koje su uslovljene njenim položajem, reljefom kao i samim sklopom i građom kotline. Sa svih strana oivičena visokim planinama, ova kotlina komunicira sa Južnomoravskom dolinom, uzanim tesnacem, Bovanskom klisurom, odakle prodiru kontinentalni uticaji sa severa, dok je na istoku preko Skrobničke klisure otvorena uticaju kontinentalnih vazdušnih masa, koje iz istočne i severne Evrope, preko Vlaške nizije i Timočkog basena, dopiru do ovih prostora. Ovakvi morfološki uslovi od uticaja su na stvaranje posebnog klimata, na temperaturna kolebanja, raspored i visinu atmosferskih taloga, učestalost i jačinu vetrova, odnosno na stvaranje posebnih klimatskih karakteristika kotline. Prema klimatskoj rejonizaciji T. Rakićevića (1980), pripada sokobanjsko – knjaževačkom klimatskom rejonu u kome je zastupljena umereno – kontinentalna klima sa toplim letima i blagim zimama i godišnjim amplitudama temperature do 23°C. Prema Kepenovoj klasifikaciji u Sokobanji je zastupljen Cfwbx klimat, što znači da je temperatura najhladnijeg meseca iznad -3°C i ispod 18 °C, dok je srednja temperatura najtoplijeg meseca niža od 22 °C.

Reka Moravica predstavlja najznačajniji vodotok posmatrane teritorije. Izvire u podnožju Device na 400 m nad. visine. U izvorišnom delu od većih pritoka prima Tisovik i Izgaru. Neposredno ispred Sokogradske klisure sa desne strane prima Seselačku i Nikolinačku reku. Probija se kroz Bovansku klisuru i posle toka od 33,6 km uliva se u Južnu Moravu. Pored Moravice, termalni izvori predstavljaju značajna hidrološka obeležja ovog prostora. Na prostoru opštine postoji šest termalnih izvora. Sokobanjski termalni izvori spadaju u red radioaktivnih akrototermi sa karakterom slabih zemnoalkalnih voda. Svi izvori na teritoriji opštine su kaptirani i pretvoreni u kupatila koja se koriste u savremene balneoterapeutske svrhe. Poseban hidrografski objekat predstavlja i Bovansko jezero. Nastalo je podizanjem brane na ulazu Moravice u Bovansku klisuru. Sliv akumulacije Bovan prostire se na površini od 547 km², a površina užeg slivnog područja, od brane pa do vrha akumulacije iznosi 88,10 km². Širina jezera, nedaleko od brane iznosi preko 500 m. Prvobitnim planom izgradnje bovanske akumulacije predviđeno je da vode ovog jezera služe za vodosnabdevanje i navodnjavanje oko 5.600 ha obradivog zemljišta u Aleksinačkoj i Sokobanjskoj kotlini. Posebna namena ovog jezera trebala je da bude i turistička. Međutim, usled nerešenog vlasničkog pitanja između opština Aleksinac i Sokobanja i neizgrađene infrastrukture i suprastrukture, turistička funkcija jezera nikada nije došla do izražaja.

Poreklo stanovništva i razvoj Sokobanje do Drugog svetskog rata.

Na osnovu arheoloških proučavanja utvrđeno je da najstariji tragovi o životu na ovom prostoru datiraju još iz doba paleolita. Iz ovog perioda, koji se još naziva i period sakupljačko-lovačke privrede, potiče arheološki lokalitet „Pećurski kamen“ u istočnom delu opštine. Gornji paleolit, na prostoru Sokobanjske kotline, pronađen je na lokalitetu „Markova pećina“, u klisuri Moravice, nedaleko od Sokograda. Fosilni ostaci pećinskog medveda, kao i tragovi materijalne kulture detektovani na ovom nalazištu, svedoče o životu čoveka, na ovom prostoru, u periodu poslednjeg ledenog doba „Virm I“, odnosno 12.000 godina pre nove ere. U doba neolita, na tlu Sokobanjske kotline, postojala je ljudska naseobina, o čemu svedoče naučna istraživanja i arheološka nalazišta na lokalitetu „Trebič“. Iz kasnijeg praistorijskog doba potiču arheološki nalazi koji pripadaju trećem milenijumu naše ere, odnosno sa prelaza iz neolita u bronzano doba. Iz tog veremena su arheološki nalazi sa lokaliteta „Vrelska čuka“, „Popovica“ kao i sa terena Šarbanoca, Vrmndže i Rujišta. Na lokalitetu „Vrelska čuka“, arheološkom prospekcijom je utvrđeno postojanje enolitske gradine koja je datirana u pozno bakarno doba.

U praistorijsko doba ovo područje uglavnom su naseljavali Tribali - najmoćnije i najveće ratničko pleme u srednjem delu Balkanskog poluostrva. Na početku naše ere ceo ovaj prostor osvajaju Rimljani, koji su 29. godine pokorili Meze, i na teritoriji osvojene oblasti formirali provinciju Meziju, koja je bila podeljena na Gornju i Donju Meziju. Sokobanjska kotlina, u rukama Rimljana, nalazila se u sastavu Donje Mezije. Tokom vladavine Rimljana ceo ovaj prostor doživljava značajan ekonomski razvoj. Desnom stranom Moravice vodio je važan rimski put kojim je bila povezana dolina Timoka sa dolinom Morave. Stari rimski put išao je desnom stranom Morave od *Singidunuma* prema *Naisusu*, skretao je dolinom Moravice, prolazio pored *Prezidium Pompei* (današnje naselje Bovan), klisurom do jugozapadnog dela Sokobanjske kotline, odakle je kroz naselje *Grampianna*, (današnji Lipovac) vodio prema Nišu. Termalni izvori duž pomenutog puta, bili su kaptirani i korišćeni za lečenje i oporavak rimskih legija. Sokobanja je u tom periodu, kao rimsko banjsko naselje, prevazilazila lokalni značaj.

U srednjem veku Sokobanjom su vladali Nemanjići. Pojavom Tura-ka, kao i njihovim osvajanjem Vidina i stvaranjem Vidinskog sandžaka 1398. godine, svi krajevi istočne Srbije potpali su pod tursku vlast. Pod turskom upravom Sokobanja je bila jedna od većih i naseljenijih oblasti. Banja je sa tvrđavom Sokolac bila od izuzetnog strateškog značaja i predstavljala važno tursko uporište. U tom periodu Banja je imala dve stotine drvetom pokrivenih kuća, šest džamija, dva omanja hana, dve turske osnovne škole i medresu – versku muslimansku školu. U njoj se nalazilo javno kupatilo koje je bilo uređeno i u kojem su se lečili i oporavljali bolesnici iz Turske i Male Azije.

Nakon oslobođenja od turske vlasti 1833. godine, na prostoru Sokobanjske kotline počinje organizovanje državne i civilne uprave i sudstva. U obnovljenoj obrenovičkoj Srbiji Sokobanja je sa svojom okolinom važila za jedno od najznačajnijih i najposećenijih banjskih mesta. Nastaje period društveno-ekonomskog i što je veoma važno i demografskog razvoja ove oblasti. Međutim, potrebno je istaći da je taj isti period važio i kao vreme znatnih emigracija sa ovih prostora. Emigracione struje mahom su bile usmerena ka zapadu, stoga se prostor ove oblasti može smatrati kao etapna oblast za kretanje timočkog i šopskog stanovništva ka Moravskoj dolini.

U sastavu stanovništva ove oblasti učestvuju razne metanastazičke struje: šopsko-torlačko-zagorska, vardarsko-moravska, dinarska, timočko-braničevska i kosovsko-metohijska. Uzrok doseljavanja stanovništva u ovu oblast bio je političko-istorijskog i ekonomskog karaktera. Najznačajniji pravci kretanja migracionih struja, na prostoru Sokobanjske kotline, bili su sa istoka na zapad i obrnuto, dok su kretanja u meridijanskom pravcu, i to naročito sa juga, bila znatno slabija. U zapadnom delu kotline jače su zastupljeni predstavnici vardarsko-moravske, dinarske i kosovsko-metohijske struje, odnosno onih struja koje su dolazile sa zapada, preko Bovanske klisure. Istočni deo Sokobanjske kotline, ima više predstavnika zagorske struje, koji su dolazili sa istoka kroz Skrobničku klisuru i timočko-braničevske struje, čiji su predstavnici na prostor Sokobanjske kotline stizali preko Rašinačkog sedla sa severa i prevoja između Rtnja i Slemena.

Razvoj Sokobanje posle Drugog svetskog rata. Intenzivniji društveno-geografski razvoj ove oblasti počinje tek posle Drugog svetskog rata. Sve do kraja Drugog svetskog rata posmatrana teritorija je bila izrazito agrarno područje. Razvoj poljoprivrede bio je u vezi sa pogodnim prirodno-geografskim uslovima, povoljnim klimatskim obeležjima, kao i povoljnim pedološkim pokrivačem. Poljoprivreda je najviše bila razvijena u dolini Moravice gde je zemljište kvalitetnije i gde postoje mogućnosti za navodnjavanje.

Prvi začeci industrije vezani su za otvaranje crepane i ciglane 1946. godine i rudnika mrkog uglja „Soko“, koji je stalno počeo da radi 1962. godine¹. Jedna od značajnijih privrednih funkcija u Sokobanjskoj kotlini bila je i trgovina. Povoljni fizičko-geografski uslovi koji su pogodovali gajenju krupne stoke, kvalitetan pedološki supstrat, na kome su se mogle gajiti različite biljne kulture, ali i postojanje jednog jačeg administrativnog centra, snažno su delovali na pojavu i razvoj trgovine na ovim prostorima.

Međutim, vidniji privredni razvoj ove oblasti ograničen je na

¹ Rudnik „Soko“ je otvoren 1902. godine, ali je sve do 1962. godine radio sezonski. To je uslovalo da u periodu 1902-1962. godina rudnik radi sa smanjenim kapacitetom, a odrazilo se i na sam obim proizvedene količine uglja.

period sredine sedamdesetih i početka osmadesetih godina XX veka, kada na ovom prostoru intenzivno počinje da se razvija turizam. Od tada pa sve do kraja XX veka ovo je jedna od najznačajnijih osovina privrednog razvoja ovog kraja. Sokobanja se izdvojila kao jedno od najvažnijih turističkih mesta u Srbiji, sa brojem noćenja koji prelazi milion. U periodu 1975-1985. godina izgrađeno je šest hotela koji i danas predstavljaju glavne objekte materijalne baze razvoja turizma. Razvoj banjskog turizma zasnovan je na iskorišćavanju termomineralnih izvora i povoljnim klimatskim obeležjima. Na osnovu takvih obeležja Sokobanja se definiše i kao vazдушna banja sa klimom koja se kreće u graničnim vrednostima zone konfora ili zone udobnog osećaja. Takođe, poseban turistički motiv ovog kraja čini i njeno neposredno planinsko okruženje, koja u dosadašnjem periodu nije na adekvatan način valorizovano.

PROMENE BROJA STANOVNIKA I BROJA DOMAĆINSTAVA

Savremene demografske promene u opštini Sokobanja u najvećoj meri su posledica ekonomskih faktora, prirodnog obnavljanja i migracija stanovništva. Broj stanovnika ove opštine tokom cele druge polovine XX veka stalno se menjao, a opšti trend ovih promena bilo je konstantno smanjenje broja stanovnika. Izuzev blagog povećanja u periodu 1948-1953. godina, do kraja XX veka broj stanovnika je opao sa 26.818 (1953) na 18.571 u 2002. godini. (tabela 1)

U periodu 1953-2002. godina opadanje broja stanovnika je zabeleženo u sva 24 naselja a samo Sokobanja, kao jedino gradsko naselje, beleži porast. Porast broja stanovnika koji je zabeležen u Sokobanji više je rezultat mehaničkog nego prirodnog kretanja stanovništva. Implikacije izazvane ovakvim promenama dovele su do stvaranja izrazitih procesa depopulacije i deagrarizacije. Stanovništvo i funkcije se koncentrišu u Sokobanji dok zaleđe ostaje čisto agrarno. Biološka depopulacija zahvatila je sva seoska naselja u opštini što je dovelo i do procesa demografskog starenja i stvaranja starčkih domaćinstava.

Uporedo sa promenama broja stanovnika, u drugoj polovini XX veka, u opštini Sokobanja došlo je i do bitnih promena i u broju i strukturi domaćinstava. Ovaj proces se manifestovao u povećanju broja domaćinstava i smanjenju broja članova u njima. Struktura domaćinstava iskazana brojem i srednjim brojem članova u njima, na ovom prostoru predstavlja odraz istorijskih i ekonomskih faktora (Kojić, 2007). Iz grupe istorijskih faktora najznačajniji su ratna stradanja, uslovi života, raspadanje patrijalhalne porodične zadruge, kontrola rađanja iskazana kroz sistem "jednog deteta" (koja je naročito zastupljena na prostoru istočne Srbije). Iz grupe ekonomskih faktora dominantni su ekonomski i privredni razvoj, sprovedene agrarne reforme, migracije na relaciji selograd, promena obrazovne i kvalifikacione strukture stanovništva, itd.

Tabela 1. Broj stanovnika i broj domaćinstava opštine Sokobanja
Table 1. Number of inhabitants and number of households of municipality of Sokobanja

Godina	Broj stanovnika	Indeks	Broj domaćinstava	Indeks	Prosečan broj članova u domaćinstvu
OPŠTINA SOKOBANjA					
1948.	23733	100	4934	100	4,8
1953.	26818	112	5176	104	5,18
1961.	24285	104	5190	104	4,69
1971.	23932	101	5711	103	4,19
1981.	23394	99	6090	123	3,84
1991.	21948	92	6183	125	3,54
2002.	18571	78	5919	119	3,17
SOKOBANjA G.					
1948.	3729	100	1073	100	3,47
1953.	3984	106	1147	106	3,47
1961.	4227	113	1322	123	3,19
1971.	5554	148	1809	168	3,07
1981.	7204	193	2451	228	2,93
1991.	8439	226	2844	265	2,96
2002.	8407	225	2953	275	2,88
OSTALA NASELjA					
1948.	20004	100	3861	100	5,18
1953.	22834	114	4029	109	5,66
1961.	20058	100	3853	99	5,20
1971.	18378	91	3902	101	4,70
1981.	16190	81	3639	94	4,44
1991.	13059	65	3339	86	3,91
2002.	10164	51	2966	76	3,46

Tokom celog posmatranog perioda (1948-2002) u opštini Sokobanja se sve do poslednjeg popisa uočava konstantan rast broja domaćinstava. Od 1948. do 2002. godine broj domaćinstava se uvećao sa 4.934 na 5.919 (indeks promena 119). Maksimalni broj domaćinstava zabeležen je popisom 1991. godine i iznosio je 6.183, što je za 79,8% više u odnosu na 1948. godinu. Najveći porast broja domaćinstava zabeležen je u međupopisnom intervalu 1961-1971. godina, sa 5.119 na 5.711 ili za 592 domaćinstva. Do najvećih promena došlo je u gradskom naselju. U Sokobanji je broj domaćinstava povećan sa 1.073 na 2.953 (indeks 275). U seoskim naseljima, usled negativnih demografskih promena, broj domaćinstava je smanjen sa 3.861 na 2.966 (indeks 76).

Prosečan broj članova domaćinstava opštine Sokobanja, tokom analiziranog perioda iznosi 4,2. Međutim, u periodu posle 1953. godine prosečan broj članova u domaćinstvu je u konstantnom opadanju. Razlozi su, pre svega, u negativnom prirodnom priraštaju, nepovoljnoj starosnoj strukturi, smanjenju stopa nupcijaliteta, povećanju stopa divorcijaliteta ali i izraženih migracija na relaciji selo-grad. Prosečan broj članova je smanjivan sa 4,8, koliko je bilo prilikom popisa 1948. godina, na 3,17 u 2002. godini. Najveće smanjenje bilo je u dekadi 1961-1971. i 1991-2002. godina. Posmatrano po tipu naselja do najvećih promena u prosečnom broju članova domaćinstava došlo je u seoskim naseljima. Srednji broj članova u seoskim naseljima je smanjen sa 5,18 na početku perioda na 3,46 u 2002. godini. U gradskom naselju smanjenje srednjeg broja članova u domaćinstvu je bilo slabijeg intenziteta i smanjuje se sa 3,47 (1948) na 2,88 koliko je bilo u 2002. godini.

Promene prirodnog kretanja stanovništva

Opština Sokobanja pripada demografskom rejonu u kome je negativan prirodni priraštaj prisutan u dužem vremenskom periodu. Od 1961. do 2002. godine na teritoriji ove opštine ostvarene su suštinske i kvalitativne promene u kretanju prirodnog priraštaja i to kao rezultat konstantnog opadanja nataliteta i rasta mortaliteta. Opadanje prirodnog priraštaja beleženo je tokom svih međupopisnih intervala od 1961-2002. godine. Seoska naselja takođe imaju negativan prirodni priraštaj tokom cele druge polovine XX veka, a kulminacija ovakvog procesa zabeležena je u međupopisnom intervalu 1981-1991. godina kada je iznosio -11,1%. Stopa prirodnog priraštaja u jedinom gradskom naselju na teritoriji opštine je pozitivna sve do poslednje dekade XX veka, od kada je zahvaćena stagnacijom. Ispoljene tendencije u kretanju prirodnog priraštaja, naročito u seoskim naseljima, odraz su neusklađenosti u biološkoj sferi razvitka seoskog stanovništva koja se javlja kao posledica promena u strukturama stanovništva ovih naselja i to pre svega izmenama u starosnoj i polnoj strukturi.

Tabela 2. Prirodni priraštaj po tipu naselja

Table 2. Natural growth by type of settlement

	1961.		1971.		1981.		1991.		2002.	
	Broj	‰	Broj	‰	Broj	‰	Broj	‰	Broj	‰
Opš. Sokobanja	-51	-2,1	-16	-0,7	-149	-6,4	-249	-11,3	-185	-9,9
Sokobanja g.	10	2,4	19	3,4	30	4,2	12	1,4	-33	-3,9
Ostala naselja	-61	-3,1	-35	-1,9	-179	-11,1	-261	-19,3	-152	-14,9

Opadanje prirodnog priraštaja, promene u polnoj strukturi, kao i izražene migracije na relaciji selo-grad, uslovile su i starenje stanovništva opštine Sokobanja, i to pre svega stanovništva sokobanjskih sela. Demografsko starenje, na početku XXI veka, predstavlja ozbiljan demografski problem opštine Sokobanja. Indeks starenja stanovništva ove opštine 1953. godine iznosio je 0,53, što znači da su se stanovnici Sokobanje na početku druge polovine XX veka nalazili na pragu demografske starosti. U seoskim sredinama indeks starosti je bio 0,58. Proces starenja nastavio se i u periodu 1961-1971. godina. Od 25 naselja, izuzev Sokobanje koja je u tom periodu još uvek bila na pragu demografske starosti, ostala 24 naselja su u tom međupopisnom intervalu zašla u stadijum demografske starosti. Sve niže stope nataliteta, kao i sve slabiji pull faktori, uslovili su da se starenje stanovništva ove geografske celine nastavi i tokom svih kasnijih popisa. U periodu 1981-1991. godine sa indeksom starenja od 1,22 i prosečnim godinama starosti od 41,8, ova opština se nalazila u stadijumu duboke demografske starosti. Prema popisu iz 2002. godine indeks starenja se povećao na 1,83, prosečne godine starosti stanovništva na 45,3 tako da je ova opština zašla u stadijum najdublje demografske starosti. Posmatrano po tipu naselja, samo je Sokobanja još uvek u stadijumu duboke demografske starosti, a najlošija situacija je u seoskim naseljima Rednkovac, Novo Selo i Jezero, u kojima preovlađuju staračka domaćinstava.

STRUKTURA STANOVNIŠTVA I FUNKCIONALNA TRANSFORMACIJA NASELJA

Privredni razvoj opštine Sokobanja, koji je započeo krajem šezdesetih godina XX veka, doveo je i do znatnih promena u ekonomskoj strukturi stanovništva. Ove promene izazvane preraspodelom i transferom radne snage iz primarnih, ka sekundarnim i tercijarnim delatnostima, dovele su i do stvaranja nepovoljne strukture radne snage na relaciji ruralni-urbani deo opštine. Paralelno sa procesom industrijalizacije, tekao je i proces deagrarizacije i polarizacije, koji su doveli do koncentracije nepoljoprivrednog stanovništva i radne snage u Sokobanji. U isto vreme zaleđe je ostalo čisto agrarno i sa dosta nepovoljnom demografskom strukturom preostalog stanovništva.

Tokom druge polovine XX veka opšta stopa aktivnosti je u konstantnom opadanju. Opšta stopa aktivnosti je u periodu 1953-2002. godina smanjena sa 63,7 na 46,8 odnosno smanjena je za 16,9%. Ovakav negativan razvojni proces rezultat je opadanja ukupnog broja stanovnika, ali i znatnih migracionih kretanja radne snage van teritorije ove opštine. Seoska naselja tokom celog analiziranog perioda beleže veću stopu aktivnosti - 67,6 (1953) i 48,2 (2002) u odnosu na jedino gradsko naselje - 43,7 (1953); 44,9 (2002). Veća stopa aktivnosti rezultat je, pre svega starenja seoske populacije, koje nastaje usled odlaska mladih iz

poljoprivrede, što sa druge strane uslovljava produženje radne angažovanosti starijih poljoprivrednika.

Promene u strukturi privrede sokobanjskog kraja, imale su za posledicu opadanje uloge primarnog i porast sekundarnog i tercijarnog sektora delatnosti. Za utvrđivanje promena u strukturi aktivnog stanovništva po delatnostima, najpogodniji je metod funkcionalne klasifikacije naselja, koji je prilagođen određenom stadijumu regionalnog razvoja. Model prikazuje promene učešća aktivnog stanovništva u pojedinim sektorima delatnosti. Primenom ovog modela možemo izdvojiti devet funkcionalnih tipova naselja: agrarna, agrarno-industrijska, agrarno-uslužna, industrijska, industrijsko-agrarna, industrijsko-uslužna, uslužna, uslužno-agrarna i uslužno-industrijska (Тошић, 1999).

Za prikazivanje promene položaja u funkcionalnoj tipologiji, kao i funkcionalnu pripadnost svakog naselja pojedinačno, ali i dinamike njihovog funkcionalnog preobražaja u periodu 1953-2002. godine, korišćen je model ternarnog dijagrama. Metod korelativnog ili ternarnog trougla je najprihvatljiviji za potrebe ovakve analize iz više razloga:

- uzima u obzir kombinaciju funkcija u strukturi delatnosti, a ne samo specijalizaciju koja je zasnovana na vodećoj (dominantnoj) funkciji;
- iz kombinacija, unutar polja trougla, može se videti koja je vodeća funkcija, ali takođe možemo ustanoviti i koje su se promene desile u funkcionalnom tipu naselja, tokom analiziranog perioda;
- omogućava objektivnost i očiglednost funkcionalne tipologije (Тошић, 1999).

Proces industrijalizacije na prostoru Sokobanjske kotline započeo je tokom šezdesetih godina XX veka, izgradnjom prehrambenih preduzeća „Trebič“ i „Slemen“ u Sokobanji, kao i intenziviranjem razvoja banjskog turizma. Do tog perioda jedini predstavnici industrije, na proučavnom prostoru, bili su rudnik mrko-lignitnog uglja „Soko“ u Čitluku, kao i manji industrijski mlinovi. Rudnik je do 1962. godine radio samo sezonski. To znači da je opština Sokobanja, u celini imala do 1960. godine izrazito agrarni karakter. U prostorno-teritorijalnom pogledu to je bila teritorija isključivo agrarnih naselja, sa Sokobanjom u centru, ali i sa početnim funkcionalnim promenama (u Čitluku) (Радивојевић, 2008).

Usmerenost prema nepoljoprivrednim funkcijama postepeno se povećavala u periodu od 1971-2002. godine (Павловић, 1982). U tom razdoblju sa razvojem funkcija u Sokobanji aktiviraju se procesi intenzivnih migracija usmerenih ka opštinskom središtu a vremenom jačaju i dnevne migracije. Pod uticajem razvoja turizma i intenziviranjem procesa proizvodnje u rudniku Soko kao i otvaranjem novih preduzeća u Sokobanji, dolazi do povećanja radnog kontigenta u kvartarnom, tercijarnom i sekundarnom sektoru. Seoska naselja zahvaćena su procesom raslojavanja. Ovaj proces je praćen blagim povećanjem učešća agrarno-uslužnih i agrarno-industrijskih naselja u ukupnom broju naselja na proučavanoj teritoriji.

Najdinamičnije promene u 1971. godini bile su u naseljima koja su locirana u neposrednoj blizini grada i duž glavne saobraćajnice (Beli Potok, Blendija, Resnik, Čitluk). Tokom perioda 1961-1971. godina, zabeležena je blaga, još uvek nedovoljna diversifikacija funkcija seoskih naselja, manifestovana smanjenjem učešća aktivnog stanovništva u agrarnim i povećanjem broja zaposlenih u sekundarnim i tercijarnim delatnostima. Iako se u ovom periodu broj zaposlenih u Sokobanji uvećao sa 15.733 (1960. godine) na 16.300 (1971) funkcionalna transformacija sela nije srazmerna razvoju funkcija rada u Sokobanji jer je ovo uvećanje u stvari ostvareno intenzivnim iseljavanjem seoskog stanovništva. Od ukupnog broja zaposlenih lica u 1971. godini u nepoljoprivrednim delatnostima je radilo: u industriji, rudarstvu i građevinarstvu 1.333 ili 8,2%, a u trgovini, zanatstvu, turizmu, ugostiteljstvu, saobraćaju, kulturi i obrazovanju 1.633 ili 10,1% od ukupnog broja zaposlenih. U tom periodu na prostoru opštine Sokobanja bilo je samo jedno naselje neagrarnog tipa (Sokobanja uslužno-agrarno-industrijsko naselje) i jedno naselje poluagrarnog tipa (agrarno-industrijsko-uslužni tip – Čitluk u kome se nalazi rudnik mrkog uglja Soko). Ostala 22 naselja su te popisne godine pripadala, manje ili više, čisto agrarnom tipu naselja.

Tabela 3. Aktivno stanovništvo prema delatnostima u periodu 1953-2002.godina (po tipu naselja)

Table 3. Active population by activity in the period 1953 to 2002 (by type of settlement)

Popis 1953.		
	Opština Sokobanja	Sokobanja g.
Aktivno stan.	17152	1743
Primarani sektor	15381	776
% od aktivnog	89,7	44,5
Sekundarni sektor	957	325
% od aktivnog	5,6	18,6
Tercijarni sektor	814	639
% od aktivnog	5,2	36,7
Popis 1971.		
	Opština Sokobanja	Sokobanja g.
Aktivno stan.	16400	2248
Primarani sektor	13084	505
% od aktivnog	79,8	22,7
Sekundarni sektor	1328	605
% od aktivnog	8,1	26,9
Tercijarni sektor	1988	1138
% od aktivnog	12,1	50,6

Popis 2002.		
	Opština Sokobanja	Sokobanja g.
Aktivno stan.	7183	2709
Primarni sektor	3383	135
% od aktivnog	47,1	4,9
Sekundarni sektor	1125	632
% od aktivnog	15,7	23,3
Tercijarni sektor	2675	2007
% od aktivnog	37,2	74,1

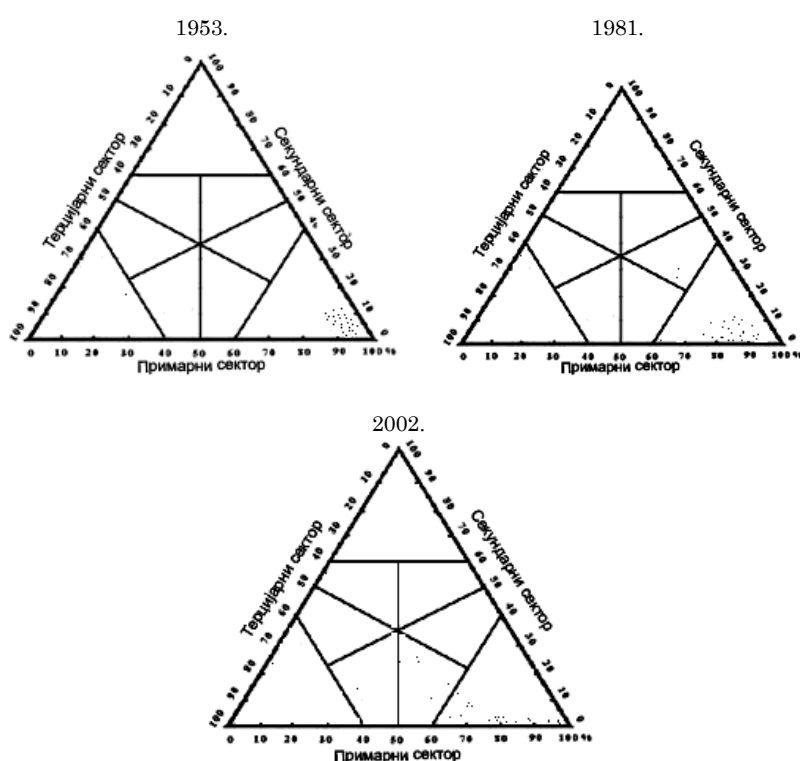
Izvor: Popis stanovništva 1953. godine, Osnovni podaci o stanovništvu, podaci za naselja prema upravnoj podeli od 30.06.1958. god., knjiga XV, SZS, Beograd 1960; Popis stanovništva i stanova u 1971. godini, SZS, Beograd., Popis stanovništva domaćinstava i stanova u 2002. godini, Delatnost i pol aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje, knjiga 6, RZS, Beograd 2004.

Funkcionalne promene u naseljima na teritoriji opštine Sokobanja tokom druge polovine XX veka u znatnoj meri su umanjili depopulacioni procesi, sa svim svojim pratećim procesima, kao i apsolutno i relativno smanjenje aktivnog stanovništva, što je sa druge strane rezultiralo smanjenjem broja zaposlenih. Širenje uticaja opštinskog centra, kao i sve veće pokretljivosti stanovništva, uticali su na procese prestrukturiranja (deagrarijacija, industrijalizacija, tercijalizacija) delatnosti, koncentracije stanovništva i ekonomske diferencijacije (polarizacije) mreže naselja. Poredeći strukturni odnos pojedinih delatnosti u aktivnom stanovništvu posmatrane teritorije, u periodu 1953-2002. godina, uočava se stalno smanjenje u oblasti primarnog sektora, kao i intenzivan rast tercijarnog i kvartranog, i nešto manje sekundarnog sektora.

Dalje prestrukturiranje aktivnog stanovništva iz primarnog u sekundarne i tercijarne delatnosti odnosiće se uglavnom na naselja koja su do sada razvila određeni funkcionalni kapacitet kao prigradska (Blendija, Beli Potok, Resnik) i naselja sa povoljnim saobraćajno-geografskim položajem (Čitluk, Dugo Polje). Funkcionalni tipovi naselja ne zavise od veličine naselja, već od ovih procesa, koji su intenzivni u opštinskom središtu (Sokobanji), prigradskim naseljima i selima na raskršću (Тошић, 2004).

Usled retrogradnog delovanja demografskih procesa u opštini Sokobanja se formirala mreža naselja sa određenim funkcijama i uticajima na prostornu organizaciju u regiji. Prostorno-funkcijska struktura mreže naselja ima tipičan polarizacijski karakter sa osnovnim i jedinim polom razvoja Sokobanjom, koja ujedno ima i najveći funkcionalni kapacitet i ka kojoj gravitira celokupna teritorija opštine Sokobanja. U periodu posle Drugog svetskog rata, Sokobanja je među svim naseljima na ovom prostoru doživela najveće fizionomske promene.

Podignuto je više industrijskih objekta (pre svega manjih pogona prehrambene industrije), izgrađeno više objekta turističke infrastrukture (što u osnovi podržava i njenu dominantnu funkciju), izgrađeno više stambenih objekta u centru i pojedinim delovima grada. Podignuto je više objekta školstva, zdravstva, kulture, kao i za potrebe drugih tercijarnih i kvartranih delatnosti, što u osnovi zadovoljava potrebe stanovništva. Igrađene su nove i popravljene postojeće gradske ulice. Sve ovo je doprinelo bržem razvoju grada i stvaranju optimalnih uslova življenja u njemu (Радивојевић, 2008).

Grafikon 1. Promene u funkcionalnim tipovima naselja opštine Sokobanja u periodu 1953-2002.

Graph 1. Changes in functional types of settlements in the municipality Sokobanja period 1953-2002 year.

Najznačajnije socio-geografske promene u ostalim naseljima izražene su kroz promene u tipu naselja, tipu i izgradnji kuća i domaćinstava,

standardu stanovništva, opremljenosti domaćinstava, strukturi zemljišnog fonda, stepenu obrazovanosti u školskoj spremi lokalnog stanovništva. U tim naseljima su se posle Drugog svetskog rata razvile određene funkcije (Čitluk- rudarstvo, Jošanica-turizam), ali one su bile nedovoljne da zaustave negativne demografske tokove koji su karakteristični za ova naselja tokom druge polovine XX veka. Iako se Sokobanja razvija kao jedino gradsko naselje na proučavnoj teritoriji, takođe i ona snagom svojih funkcija ne uspeva da zaustavi procese depopulacije i emigracije u seoskim naseljima, što za posledicu ima iseljavanje seoskog stanovništva ka centrima veće funkcionalne moći, pre svega ka Nišu i Beogradu, ali i prema ostalim gradskim centrima u zemlji.

ZAKLJUČAK

Teritoriju opštine Sokobanja tokom druge polovine XX veka karakteriše negativan razvojni proces demografskih promena. Ostvareni negativni razvojni proces rezultat je pre svega nepovoljne ekonomske situacije od sredine XX pa sve do početka XXI veka. Broj stanovnika je u konstantnom opadanju. Sa promenama ukupnog broja stanovnika menjao se i odnos gradskog i seoskog stanovništva. Tokom druge polovine XX veka gradsko stanovništvo je konstantno raslo na račun seoskog, a naročito je intenzivan rast bio krajem šezdesetih i u sedamdesetim godinama XX veka. Polna struktura tokom posmatranog perioda ne pokazuje bitnije promene. Porast broja domaćinstva pratilo je opadanje veličine domaćinstva izražene prosečnim brojem članova. Kao rezultat nedovoljnog biološkog obnavljanja stanovništva u opštini Sokobanja evidentan je proces demografskog starenja, koji je u gotovo svim naseljima zašao u fazu najdublje demografske strosti. Tokom druge polovine XX veka u Sokobanji su koncentrisane funkcije i delatnosti (uslužna, turistička, zdravstvena, zanatska, industrijska, trgovačka). Međutim, intezivan kvantitativni razvoj grada (porast broja stanovnika i domaćinstava u periodu od 1953. do 2002. godine) doveo je i do neusklađenosti u odnosu na njegov kvalitativan rast. Naročito je to došlo do izražaja na relaciji povećanje broja stanovnika i smanjenje broja radnih mesta, preopterećenosti infrastrukture, smanjenja kvaliteta života u gradu i narušavanja kvaliteta životne sredine.

Sa druge strane, odlazak radno aktivnog stanovništva iz seoskih naselja uslovljava niz negativnih efekata izraženih preko smanjenja broja stanovnika, opadanja nataliteta, smanjenja ekonomske moći ovakvih naselja, stvaranja staračkih domaćinstava, stvaranja ugara, napuštanja poseda, slabljenja njihovih funkcionalnih kapaciteta i samim tim i njihovog postepenog biološkog gašenja.

LITERATURA

- Дакић, Б. (1967). *Сокобањска котлина економско-географска студија*, посебна издања, књ.27. Београд: Географски институт Јован Цвијић.
- Ђурић, В. (1987). Регионално-економски развој СР Србије. *Гласник СГД-а*, LXVII(2), 89-101
- Завод за статистику ФНРЈ. (1953). *Попис становништва 1953. године, подаци за срезове према управној подели у 1953. години*. Београд: Завод за статистику ФНРЈ .
- Јовановић, Ј., Радивојевић, А. (2006). Особенсти туристичког потенцијала Сокобање. *Гласник СГД-а*, LXXXVI(2), 287-290.
- Којић, Б. (1979). *Варошице у Србији XIX века, регионално-урбанистичка студија*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Грађевинска књига.
- Којић, В. (2007). *Становништво југоисточне Србије*. Ниш: Завод за урбанизам града Ниша.
- Милетић, Р. (2006). Одабрана обележја неравномерног регионалног развоја у Србији. *Гласник СГД-а*, LXXXVI(1), 177-190.
- Радивојевић, А. (2008). *Географске промене у Сокобањској котлини и њихов утицај на регионални развој* (Докторска дисертација). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Павловић, М. (1982). Проблеми развоја недовољно развијених крајева у Југославији. *Гласник СГД-а*, LXII(1), стр. 65-77.
- Павловић, М., Радивојевић, А. (2009). Промене у функционалним типовима насеља општине Сокобања. *Гласник СГД-а*, 89(3), 82-101.
- Павловић, М., Шабић, Д. (2005). Правци регионалног развоја општине Сјеница. *Гласник СГД-а*, LXXXV(1), 63-71.
- Тошић, Д. (1999). *Просторно-функцијске односи и везе у нодалној регији Ужица* (Докторска дисертација). Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Тошић, Д. (2004). Стратегија развоја општине Косјерић. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду, Институт за просторно планирање, Скупштина општине Косјерић. 130-155.
- Савезни завод за статистику. *Попис становништва 1971. године, књига бр. 3.* (1971).
- Савезни завод за статистику. *Попис становништва 1991. године, књиге 3, 4 и 5.* (1991).
- Републички завод за статистику *Попис становништва 2002. године, Делатност, подаци по насељима.* књига бр. 5, (2003).

Aleksandar Radivojević, Ivan Filipović, University of Niš, Faculty of Science and Mathematics, Department of Geography, Niš
Mila Pavlović, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade

SOCIO-GEOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE MUNICIPALITY OF SOKOBANJA

Summary

The negative demographic processes in the Municipality of Sokobanja during the second half of the 20th century resulted in substantial demographic changes, including not only the processes of deagrarization, depopulation, polarization and concentration but also the functional transformation of settlements in this region in the period from 1953 to 2002. These demographic changes contributed to the development of urban settlements but they also brought about the stagnation of trade, economic and demographic potential of 101 rural settlements. During the second half of the 20th century, most of these activities (providing services, tourism, health care, handicrafts, industry and, trade) were concentrated in Sokobanja. On the whole, such geographic changes predominantly contributed to the development of the city. However, the intensive quantitative development of the city (the increased population rate and the number of households in the period from 1921 to 2002) caused a discrepancy in terms of its qualitative growth. This was particularly evident in the relation between the increase in the population rate and the decrease in the number of available jobs, the overburdened infrastructure, the reduced quality of living in the city, as well as the violation of the quality of the living environment.